

**ՈՌԻՍ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՍԱՐՄԱՆՆ ԱՆՑԱԾ ԱՌԱՋԻՆ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ԽՄԲԵՐԻ
ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԵՎՄՏԱՅԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՎՐԱ**

Կարապետ Հակոբյան

1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին հաջորդած երկու տարիներին ռուսական քաղաքական շրջանակները որդեգրեցին «...ռուսահայերից կամավորական խմբեր կազմակերպելով՝ ուղարկել Տաճկահայաստան»¹ ռազմավարությունը, որը նպատակ ուներ ռուսահայ կամավոր խմբերով մշտապես անհանգիստ վիճակ ստեղծել Օսմանյան կայսրությունում և հարմար առիթի դեպքում «Ռուսաց բանակը անմիջապես սահմանն (ռուս-թուրքական – Կ. Հ.) անցնելու էր նորից»²: Այս բանը հաստատվում է Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարար Սոլսբերիին ուղղված էրզրումի անգլիական հյուպատոս Լեյարդի 1879 թ. օգոստոսի 8-ի թվակիր զեկուցագրով, որում մասնավորապես ասվում էր. «Ռուսական իշխանությունները էրզրումի վիլայեթի ճակատամասում ռազմական պատրաստություններ են տեսնում և դրդում են հայերին ոտքի ելնել, ինչը հայերի մոտ շարժում է առաջացրել»³:

Ռուսաստանի վերոնշյալ քաղաքականությունը հանրնկնում էր արևելահայության՝ իրենց արևմտահայ եղբայրներին օսմանյան լծից ազատագրելու ձգտման հետ: Դեռևս 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Թիֆլիսում ձևավորվել էր «Արժրունու խմբակը» կամ «Երկրի կոմիտեն», որը փորձում էր արևմտահայերի ազատագրության գործն իրականացնել ռուսական կառավարության օգնությամբ⁴:

Բեռլինի վեհաժողովից հետո հայկական միջավայրում ծայր առավ կամավորական մի շարժում, որն իր մեջ ընդգրկեց ժամանակի հայրենասեր երիտասարդության մի զգալի մասին: Շարժման մասնակիցներն իրենց առջև խնդիր էին դրել գնալ Արևմտյան Հայաստան, կազմակերպել հեղափոխական շարժումներ և այդ ճանապարհով Օսմանյան դարավոր լծից ազատագրել արևմտահայությանը:

Այս պայմաններում մեծանում է Կարսի մարզի դերը: Շնորհիվ աշխարհագրական նպաստավոր դիրքի՝ Կարսը և նրա հարակից շրջանները առանձնահատուկ նշանակություն են ստանում XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին ծավալված հայ ազատագրական զինյալ պայքարում: Կարսի մարզը ոչ միայն Երկիր մեկնող մարտական ու զինատար խմբերի կարևոր հանգրվան էր, այլև Հ. Յ. Դաշնակցության այն կարևոր դարբնոցը, որտեղ իրենց մկրտությունն են ստացել հայ ազատագրական պայքարի աչքի ընկնող շատ գործիչներ:

Առաջին հայ կամավորները, որոնց մեծ մասը ուսանողներ էին, 1878-1880-ական թթ. կազմելով փոքրիկ խմբեր, զինված անցնում էին ռուս-թուրքական սահմանը, գլխավորապես գնում էին Վանի վիլայեթ:

Դեռևս 1878 թ. կովկասահայ մի խումբ զինված երիտասարդներ սահմանամերձ Իգդիր ավանից անցնում են Արևմտյան Հայաստան: Նրանցից ինն հոգանոց մի խումբ անցնում է Վան և տեղի երիտասարդության օժանդակությամբ հիմնադրում «Սև Խաչ»

¹ Ե. քիյ. **Գեղամեանց**, Մտորումներ (հայ ազգի վիճակի մասին), Թիֆլիս, 1907, էջ 22:

² Ե. քիյ. **Գեղամեանց**, Յիշողութիւններ, «Լուսնայ» ամսագիր, խմբ. Գ. Աղանեան, Թիֆլիս, ապրիլ, 1906, թիւ 4, էջ 25:

³ Գ. **Գալոյան**, Հայաստանը մեծ տերությունների աշխարհակալական առճակատումներում (XVI դարից 1917 թ.), Երևան, 2004, էջ 326:

⁴ Տե՛ս **Խուղինյան Գ.**, Հ. Յ. Դաշնակցության քննական պատմություն (ակունքներից մինչև 1895 թվականի վերջերը), Երևան, 2006, էջ 101:

գաղտնի կազմակերպությունը¹, որն իր առջև նպատակ էր դրել թուրք-քրդական վայրագություններից պաշտպանել անգն հայրենակիցներին: 1880 թ. Վան անցած մեկ այլ խմբի մասին իր հուշերում տեղեկություն է հաղորդում գրող Ատրպետը (Սարգիս Մուբայաճյան). «Կարս վերադարձից յետոյ լսեցի, որ առաջնորդ Գրիգոր եպիսկոպոս Աղվանեանը 20-ի չափ երիտասարդներ է հավաքել, տարել է Վան... որպեսզի... խմբեր կազմակերպեն, ցոյցեր անեն, որ կառավարութեան միջամտութեան առիթ տան»: Ատրպետը նշում է նաև, որ առաջնորդի քարտուղար Դարբինյանն ու Սարտիրոս Ագրիպանյանը դեմ էին այս քայլին: Նրանք գտնում էին, որ պետք է քարոզչության ճանապարհով Օսմանյան կայսրությունում բնակվող քրդերին հանել կայսրության դեմ, որ «բռնակալութիւնը փշրեն եւ ոչ իսլամ տարրը փրկեն տիրող մուսուլմանների չարաղէտ ցեղախմբերից»²:

Պետք է նշել, որ նման մտայնությունը, որն հետագայում որդեգրում է նաև Դ. Յ. Դաշնակցությունը, որևէ շոշափելի արդյունք չի տալիս: Քրդերը ոչ միայն չեն միանում հայերին՝ ընդդեմ Օսմանյան կայսրության, այլև սուլթան Աբդուլ Համիդի ձեռքին դառնում են գործիք հայերին հարստահարելու և բնաջնջելու համար:

Կովկասից Արևմտյան Հայաստան խմբեր ուղարկելուն դեմ են արտահայտվում նաև Երկրի գործիչները, որոնք Ատրպետին ուղղված նամակում «պահանջում էին հեռու մնալ այդպիսի անմիտ արշավանքից, զուր տեղը ոչ դրամ վատնեն, ոչ էլ տարտարոսի անդունդը գլորվեն»³:

Արևմտահայ որոշ գործիչների նման դիրքորոշումը պայմանավորված էր Արևմտյան Հայաստանում ստեղծված աննպաստ էքոնոմիկական իրավիճակով: Այս մտածելակերպը հետագայում հաղթահարվում է, և արևմտահայերն իրենք են բանագնացներ ուղարկում Ռուսաստան՝ Օսմանյան կայսրության դեմ պայքարում խնդրելով արևելահայերի օգնությունը:

Չնայած նման հորդորներին՝ Անդրկովկասի հայությունը շարունակում էր նորանոր խմբեր ուղարկել Երկիր: 1880-ական թթ. սկզբներին երիտասարդության շրջանում ստեղծվել էր մի տեսակ «թունդ ազգասիրական մթնոլորտ», երբ «բոլորի մտահոգութեան առարկայ էր դարձել Հայկական խնդիրը եւ տաճկահայերի արեւով էին երդուում ամենքը»⁴:

1880-ական թթ. կովկասահայության վրա խոր ազդեցություն էին գործում ժամանակի պարբերական մամուլի մի շարք օրգաններ և հատկապես «Մշակ» թերթը: «Տաճկահայաստանից գրուած թղթակցութիւնները մեր մամուլի էջերում, գործուած բարբարոսութիւնների նկարագրութիւնները, ալան-թալանն ու սպանութիւնները Հայաստանի բոլոր ծայրերում, կոյսերի առեւանգումներն ու կանանց բռնաբարման դէպքերը ծայր աստիճանի յուզում ու վրդովվում էին ամենքին Կովկասում», - հիշում է Ս. Կուկունյանի արշավախմբի անդամներից Բալաջանը (Ստեփան Ստեփանյան): Այս տարիներին կովկասահայության շրջանում տարածում գտած «դեպի Երկիր» գաղափարախոսության մասին Բալաջանը գրում է. «Մենք մտածում էինք, որ տաճկահայը տեսնելով մեր յեղափոխական պայքարը՝ ինքն էլ կ'ոգեւորուի...»⁵: Նման մտածելակերպը այսօր համարվում է անիրատեսական, բայց 1880-ական թթ., երբ հայ

¹ Տե՛ս Ե. Ա.-Քիյ. **Գեղամեանց**, Հայերի ազատագրական շարժումները ժԹ դարում կամ Հայկական հարցի վեցերորդ շրջանը, Բագու, 1915, էջ 442:

² Հայաստանի Ազգային Արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 1456, ց. 2, գ. 7, թ. 10:

³ Նույն տեղում:

⁴ Գ. **Ղարաջեան** (Ս. Տ. Արկունեղ), Անցեալի յիշողութիւններից, Թիֆլիս, 1918, էջ 11:

⁵ Դիւան Դ. Յ. **Դաշնակցութեան**, յաւելած «Հայրենիք» ամսագրի, կազմեց Ս. Վրացեան, Ա. հատ., Պոսթըն, 1934, էջ 28:

ազատագրական զինյալ պայքարը նոր էր ձևավորվում, նման գաղափարները շատ բնական էին: Երիտասարդության շրջանում հատկապես ուժեղ էր Ռաֆայել Պատկանյանի և Ռաֆֆու ազդեցությունը:

Արևմտահայերին թուրքական տիրապետությունից ազատելու հարցում Ռաֆֆին մեծ հույսեր էր կապում Ռուսաստանի հետ: Նրա վեպերը Եղիշե Գեղամյանի բնորոշմամբ. «վեպ լինելուց աւելի քաղաքական ծրագիր եւ ազիտացիա էին: Եւ մեծ ոգեւորութիւն առաջ բերին ժողովրդի մէջ»¹:

Իրավացի է Լեոն, երբ 1880-ական թթ. այս շարժումը անվանում է «գրքային յեղափոխութիւն», քանի որ այդ ժամանակ հայ ազատագրական պայքարը դեռ կազմակերպված չէր, չունէր ղեկավարներ. «Տանողները միայն գրքերն էին. Ռաֆֆին, Գամառ-Քաթիպան, մասամբ եւ Գրիգոր Արծրունին»²:

Այսպիսով, արևելահայ երիտասարդները փորձում էին օգնության շտապել իրենց արևմտահայ եղբայրներին՝ առանց իմանալու, թե արդյոք արևմտահայությունը պատրաստ է իրենց ընդունելու, կամ թե Արևմտյան Հայաստանն ունի արդյոք էթնոքաղաքական և ռազմական այն բոլոր պատրաստությունները, որոնք անհրաժեշտ էին պայքար սկսելու համար: Փաստերն ապացուցում են, որ Արևմտյան Հայաստանում այդ պայմանները չկային, փոխվել էր նաև նրա էթնիկ կազմը: Դեռևս 1860-70-ական թթ. Կովկասից Թուրքիա են գաղթում 418.000 լեռնականներ՝ չերքեզներ, աբխազներ, օսեր, ինգուլներ, չեչեններ, լեզգիներ, ավարներ և այլն, որոնցից 200.000-ը տեղակայվում է Արևմտյան Հայաստանի Սեբաստիայի, Տիգրանակերտի, Բիթլիսի, Վանի և մասամբ էլ՝ Երզրումի շրջաններում³: Միայն Ադաբազարի սանջակում, որի ամբողջ բնակչությունը 17.000 էր, բնակություն է հաստատում 25.000 զինված չերքեզ: Ըստ մայրո Տրոտտերի և Երզրումի վալու տվյալների՝ Երզրումում հաստատվում է 10.000 ընտանիք (50.000 մարդ)⁴:

Թուրքական իշխանությունը աբխազներին ու չերքեզներին՝ «ոտից գլուխ զինված այդ զանգվածին քշում էր հայկական վիլայեթները՝ հայ գյուղերին կից բնակություն հաստատելու համար»⁵: Այդպիսով, հայ գյուղացիության ուսերին էր ընկնում այդ բազմահազար չերքեզներին պահելու ծանրությունը: Այս ամենի մասին լեյտենանտ Չերմսայդը գրում է. «Կարելի է կարծել, որ մենք վերադարձել ենք ժողովուրդների մեծ գաղթի դարաշրջանը»⁶:

1878 թվականից սկսած՝ Արևմտյան Հայաստանի տարբեր նահանգներում բնակություն է հաստատում նաև Օսմանյան լուծը թրթափած Բուլղարիայից և Եվրոպայի այլ երկրներից Թուրքիա գաղթած մահմեդական բնակչությունը՝ բռնագրավելով արևմտահայերի ունեցվածքն ու լավագույն հողերը: Միայն 1879-1882 թթ. ընթացքում Արևմտյան Հայաստանի հայաբնակ վայրերում բնակություն է հաստատում ավելի քան 78 հազար թուրք⁷: Միևնույն ժամանակ շարունակվում է քրդական աշիրեթների զանգվածային ներհոսքը Արևմտյան Հայաստան: Օսմանյան իշխանությունները նրանց օգտագործում էին իրենց հայաջինջ քաղաքականությունն իրականացնելու համար: Սուլթան Աբդուլ Համիդը Հայկական հարցը վերջնականապես վերացնելու նպատակով որոշել էր արհեստականորեն իջեցնել Արևմտյան Հայաստանում բնակվող հայության

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1296, ց. 1, գ. 51, թ. 7:

² Լեո, Անցեալից, Թիֆլիս, 1925, էջ 38:

³ Տե՛ս Դր. Սիմոնյան, Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը, Եր., 1986, էջ 69:

⁴ Տե՛ս Ս. Մարկոսյան, Արևմտահայության վիճակը XIX դարի վերջերին, Եր., 1968, էջ 124:

⁵ Նույն տեղում, էջ 123:

⁶ Նույն տեղում, էջ 124:

⁷ Տե՛ս Դր. Սիմոնյան, նշվ. աշխ., էջ 68:

թվաքանակը, իսկ Ռուսաստանի սահմանագլխին հուսալի հենարան ունենալու համար անհրաժեշտ էր համարում այդտեղ ստեղծել մահմեդական հոծ բնակչություն: Այս մասին իռլանդացի պրոֆեսոր Էմիլ Դիլոնը Օսմանյան կայսրությունում կատարած իր անձնական դիտարկումների հիման վրա գրել է. «Ոչնչացման ծրագիրը ակնհայտորեն գործում է կանոնավոր և հաջող: Քրիստոնյա բնակչությունը ոչնչացվում է, գյուղերն ուրիշների ձեռքն են անցնում գրեթե նույնքան արագ, ինչքան զավեշտական օպերայի դեկորները...»: Իսկ անդրադառնալով Ալաշկերտի շրջանի հինգ հայկական գյուղերի հայաթափմանը՝ նա գրում է. «Չայերը (շուրջ 3000 մարդ - Կ. Յ.) մի քանի ամսվա ընթացքում այդտեղից բոլորովին քշվել էին այնպիսի միջոցներով, որոնք պետք է վերագրել թունդ ազդող միջոցների կատեգորիային»¹:

Չմոռանանք նաև, որ 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ Արևմտյան Չայաստանից և հատկապես սահմանամերձ Ալաշկերտի ու Բասենի շրջաններից Կովկաս ու Ռուսաստան են գաղթում շուրջ 90.000 արևմտահայեր, իսկ 1878 թվականից հետո Կարսի մարզից զանգվածաբար Արևմտյան Չայաստան են տեղափոխվում հազարավոր մահմեդականներ, որոնք գլխավորապես բնակություն են հաստատում արդեն արևմտահայերից դատարկված Ալաշկերտի ու Բասենի շրջաններում: Այսպիսով, եթե Կիլիկիայում, Սասունում և Վանում բնակչության մեծ մասը հայեր էին, ապա մյուս շրջաններում վիճակը աղետալի էր: Այսպես՝ 1893 թ. դրությամբ Կարինի (Էրզրում) 40.000 բնակչից հայ էր 10.500-ը, Բիթլիսում՝ 30.000-ից՝ 10.000-ը, իսկ Մուշում 25.000 տնտեսությունից հայկական էր 10.000-ը²: Մահմեդական տարրը ոչ միայն կտրուկ փոխեց Արևմտյան Չայաստանի ժողովրդագրական պատկերը, այլև շատ մեծ դեր խաղաց արևմտահայերի տնտեսության քայքայման գործում:

Իրենց բնակավայրերը լքած լեռնականները, Արևմտյան Չայաստանում ստանալով տեղական իշխանությունների աջակցությունը, սկսեցին թալանել ու կողոպտել հայությանը: Չերքեզներն ու քրդերը կարող էին հայերի հետ վարվել այնպես, ինչպես ցանկանում էին և դրա համար որևէ պատասխանատվության ենթակա չէին: Այդ մասին հյուպատոսական զեկուցագրերում կարդում ենք. «Չերքեզներն անպատիժ կողոպտում էին մեծ ճանապարհի վրա և տներում: Նրանք տերերին քշում էին իրենց սեփական հողից, հափշտակում բերքը, մինչդեռ հողի տերերը պետք է հողային հարկ վճարեին կառավարությանը այն հողերի համար, որ իրենք օգտագործել չէին կարող»³: Սպառազեն չերքեզները շատ անգամ գյուղերից դուրս էին վճռում հայ գյուղացիներին ու տեղավորվում նրանց տներում: Նման պայմաններում արևմտահայությունը. «տնտեսապես եւ ֆիզիքապես արդեն հասել էր իր վերջին աստիճանին: Ծեծ, անլուր հալածանք, բանտարկութիւն, աւար, կողոպուտ արդեն սովորական են դառնում»⁴:

Այս բոլոր վայրագությունները թուրք պաշտոնյաները տեսնում էին, բայց «բոլորովին խուլ եւ անտարբեր կը գտնուէին դէպի այդ բոլոր չարիքները, - կարդում ենք մի խումբ բաղեշցիների՝ «Մշակ» թերթին ուղղված 1889 թ. հոկտեմբերի 20-ի մի թղթակցությունում, - առեւանգութիւն, սպանութիւն, հայ գիւղացու ցորենի եւ խոտի դէզերը կրակի տալը սովորական է դարձել ... ոչ մէկ ժամանակ չէր եղած, որ

¹ Ս. Մարկոսյան, նշվ. աշխ., էջ 129:

² Չայ ժողովրդի պատմություն (ՀՍՍՀ ԳԱԱ հրատ.), հատ. VI Երևան, 1981, էջ 24:

³ Ս. Մարկոսյան, նշվ. աշխ., էջ 126:

⁴ Մ. Աւետեան, Չայ ազատագրական ազգային յիսնամեայ (1870-1920) յուշամատեն եւ Ջօր. Անդրանիկ (վերլուծական հայեցողութեամբ եւ վաւերական տուեալներով), Փարիզ, 1954, էջ 129:

կառավարութիւնն այսչափ պաղարիւնութեամբ դիտէր հայ ժողովրդի կրած չարիքները...»¹:

Այս ամենը կանխելու նպատակով կովկասահայ երիտասարդութիւնը ձգտում էր հասնել Արևմտյան Հայաստանի՝ ազատագրական պայքարի ծավալման համար նպաստավոր շրջաններ՝ համեմատաբար հոծ հայ բնակչութիւն ունեցող Վան, Սասուն ու Ջեթուն, որտեղի հայութիւնն արդեն բարձրացրել էր ազատագրական պայքարի դրոշմը:

Այսպէս, 1878 թ. սուլթանական բռնակալութեան դեմ զինված ապստամբութիւն էին բարձրացրել զեթունցիները, որոնք, գերի վերցնելով թուրք գայմագայմին (կառավարչին) և նրա 22 պաշտոնյաներին, ապաստանում են լեռներում և «հերոսաբար պարտիզանական կռիւներ են մղում թուրքական կանոնավոր զորքերի դեմ»²: 1880 թ. ազատագրական շարժումներ են ծավալվում Վասպուրականում, Սասունում և Ալաշկերտում: Իսկ 1884 և 1886 թթ. ազատագրական շարժումները կրկին գլուխ են բարձրացնում Ջեթունում և Վանում: Բայց, լինելով իրարից անջատ և տարերային շարժումներ, դրանք ճնշվում են թուրքական իշխանութիւնների կողմից:

Բնական է, որ ազատագրական պայքարի փորձառութիւն ունեցող Վանի, Սասունի, Սուշի և Ջեթունի շրջանում պետք է պարարտ հող գտնեին արևելահայ երիտասարդութեան՝ ազատագրական պայքարի դիմելու կոչերը, որոնք համահունչ էին տեղացիների ձգտումներին: Բայց ազատագրական պայքար մղելու համար նախ և առաջ անհրաժեշտ էր ունենալ ժամանակակից զենք ու ռազմամթերք, ինչը տեղացիներ, իսկ եկվոր կովկասահայութիւնն էլ լավ չէր ըմբռնում այդ ամենը ձեռք բերելու դժվարութիւնները: Տասնամյակներ էին անհրաժեշտ, որ ազատագրական պայքարի հայկական միջավայրը կարողանար ընկալել այս ամենը, իսկ մինչ այդ «դեպի Երկիր» կարգախոսը դարձել էր կովկասահայութեան ներքին անառարկելի համոզմունքը:

Հայութեան վիճակը կտրուկ վատթարացավ 1881 թ. մարտի 1-ին՝ Ալեքսանդր II-ի սպանութիւնից հետո, երբ գահ բարձրացավ Ալեքսանդր III-ը (1881-1894 թթ.): Ցարական արքունիքը հրաժարվեց հակաթուրքական քաղաքականութիւնից և, իր արտաքին քաղաքականութեան օրակարգ դարձնելով Հեռավոր Արևելքի խնդիրները, արդեն «Պէտք ունէր թուրքիոյ բարեկանութեան»³: Ցարիզմի այս նոր քաղաքականութիւնը իր ընդգծված արտահայտութիւնը գտավ ցարի՝ 1881 թ. ապրիլի 29-ի ինքնակալութեան անսասանելիութեան մասին մանիֆեստում, որի հրապարակումից և Ս. Տ. Լոռիս-Մելիքովի, Մ. Ա. Աբազայի ու Դ. Ա. Միլյուտինի հրաժարականներից հետո, երբ հրապարակն ամբողջովին մնաց սրբազան սինոդի ավագ դատախազ, մոլեռանդ հետադիմական Կ. Պ. Պոբեդոնոսցևի և նրա համախոհների տրամադրութեան ներքո, առավել ցայտուն դրսևորվեց ցարիզմի հետադիմական քաղաքականութիւնը: 1886 թ. փակվեցին մի շարք հայկական թերթեր, խիստ հսկողութեան տակ առնվեց պարբերական մամուլը, արգելվեց հայերի հրատարակչական, բարեգործական ընկերութիւնների գործունեութիւնը⁴: 1884 թ. ընդունված «Կանոնադրութեան» համաձայն՝ փակվեցին եկեղեցու միջոցներով գոյատևող հայկական 500 ծխական դպրոցները, իսկ մնացածներում խիստ կրճատվեցին հայոց պատմութեան և հայոց լեզվի ուսուցման դասընթացները: Առանց լուրջ հիմնավորման պետական պաշտոններից

¹ Գ. Գալոյան, Եզվ. աշխ., էջ 410:

² ՀԱԱ, ֆ. 818, ց. 1, գ. 238, թ. 62-63:

³ Ա. Ամուրեան, Ցարական «Օխրանա»-ի արխիւը, Ա. գիրք, Թեհրան, 1978, էջ 68:

⁴ Տես ՀԱԱ, ֆ. 818, ց. 1, գ. 238, թ. 70, տես նաև Գ. Գալոյան, Եզվ. աշխ., էջ 415:

հեռացվեցին բազմաթիվ հայ «անհուսալիներ»: Ուժեղացան ճնշումները նաև աշխատավոր գյուղացիների և հատկապես արևմտահայ փախստականների նկատմամբ: «Գրաքննությունը, խստությունները, հալածանքներն ու հետապնդումները դառնում են սովորական բաներ Երևանում ու Թիֆլիսում, Ալեքսանդրապոլում և Կարսում: Հասարակական ու քաղաքական ազատության յուրաքանչյուր արտահայտություն փշրվում էր անողորմ ձեռքով: Ցարական մտրակը հարվածում էր ուսանողներին, բանվորներին, գյուղացիներին»¹:

Այս ամենը խոր զայրույթ է առաջացնում ժողովրդի մեջ: «Ամենուրեք տեղի են ունենում բողոքի զանգվածային ցույցեր: Երևանում, Ալեքսանդրապոլում և այլ վայրերում ցուցարարների և ոստիկանության միջև տեղի են ունենում զինված ընդհարումներ: Կոչեր են հրապարակվում ցարիզմի դեմ»²: Իսկ «Դեպի Երկիր» շարժումը գնալով ավելի մեծ ծավալ է ընդունում ու հետզհետե դառնում ավելի կազմակերպված: Այսպես, 1880 թ. Ալեքսանդրապոլում ստեղծվում է մի հանձնաժողով, որի անդամներն էին Կարապետ Իսահակյանը, աշուղ Ջիվանին (Սերոբ Լևոնյան), Նազարեթ Փահլևանյանցը, Յագոր Օհանյանցը և աշուղ Ջամալին (Սկրտիչ Տալան): Հանձնաժողովը ցուցակագրում է այն երիտասարդներին, որոնք ուզում էին անցնել Երկիր, և առաջին խմբին (64 հոգի) զինում է այդ ժամանակ ռուս-թուրքական պատերազմից Ալեքսանդրապոլում մնացած թուրքական հրացաններով, այնուհետև կազմակերպվում է «գորահանդես», ուր խումբը «երդում է տալիս և ապա ներկա եղողների կեցցեների տարափի տակ ճանապարհ է ընկնում»³: Այնուհետև ջոկատը երեքօրյա զորավարժություն է կատարում Անիում և Կողբ գյուղի մոտով անցնում ռուս-թուրքական սահմանը: Շուտով Ալեքսանդրապոլում կազմավորվում է 60 հոգուց բաղկացած 2-րդ խումբը, որը դարձյալ մեկնում է Երկիր:

Կամավորական խմբեր կազմավորելու և Երկիր առաքելու համար հեղափոխական կոմիտեներ են ստեղծվում նաև Թիֆլիսում, Իգդիրում, Ախալցխայում և այլուր⁴: Հիշյալ դեպքերի մի ժամանակակից 1880 թ. հոկտեմբերին արձանագրում է. «Հեռագրերը լուր են բերում, որ Վանի գավառի հայերը ... ոտքի են կանգնել և զենքը ձեռքին հարձակողական դիրք են բռնել: Այս լուրերը մեծ ցնծություն գործեցին, և, ահա, ոչ միայն խնդակցության և ցնծության ցույցեր են երևում ամեն տեղ, այլև նվերներ են հավաքվում Վանի վիրավորների համար, ընկերություններ են կազմվում ... Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Իգդիրում և այլուր, որոնց նպատակն է օգնել հայոց շարժումներին, փող են հավաքում, զենք են ձեռք բերում, զինվորական լրտեսներ են ուղարկում Վանի կողմերը և այլն: Վաղարշապատում, Իգդիրում, և ուրիշ տեղերում զինվորներ են հավաքվում, որ գնան Հայաստանի (Արևմտյան Հայաստանի – Կ. Հ.) հայերին օգնելու: Հաստատ հայտնի է, որ Ալեքսանդրապոլից և շրջաններից մինչև 100 հոգի մանր խմբերով և զինավորված անցել են սահմանը...»⁵:

1880 թ. հոկտեմբերի սկզբին Ալեքսանդր Մանուկյանի (Սարոյի) ղեկավարությամբ Կարսից Ալեքսանդրապոլ է գալիս 40 հոգուց բաղկացած կամավորների III խումբը, որին հաջորդում է ախալցխացիներից բաղկացած IV խումբը՝ «Մովսես Չիվտալարյանցի ղեկավարությամբ, 44 հոգուց բաղկացած, իրենց զենքերով պատրաստված և

¹ **Զ. Կիրակոսյան**, Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (XIX դարի 80-ական թթ.), Եր., 1980, էջ 200:

² ՀԱԱ, ֆ. 818, ց. 1, գ. 238, ք. 70:

³ **Մ. Գ. Ներսիսյան**, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850-1870 թթ., Եր., 1955, էջ 177-178, նաև նույնի Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850-1890 թթ., Եր., 2002, էջ 159:

⁴ Տես ՀԱԱ, ֆ. 1256, ց. 1, գ. 51, ք. 4-5, տես նաև **Ե. Գեղամեանց**, Յիշողութիւններ, «Լումայ» ամսագիր, ապրիլ, 1906, թիւ 4, էջ 19-20:

⁵ **Մ. Գ. Ներսիսյան**, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850-1870 թթ., էջ 180:

բավականին վարժված»¹: Դեպքերին քաջատեղյակ ուսուցիչ Յ. Ղուկասյանը վերոհիշյալ խմբերի մասին Ղազարոս Աղայանին ուղղված հոկտեմբերի 12-ի նամակում գրում է. «Այստեղից սեպտեմբերի երկրորդ կեսից մինչև վերջն 60-ի չափ զանազան կամաւորներ զինաւորուած անցան Տաճկաստան. անցեալ օրն էլ Ախալցխայից մի խումբ եկան, որ անցնին: Մեր կառաւարութիւնը թեւ ամեն ինչ գիտեր, իհարկէ, եւ տեսնում էր, բայց չիմանալու էր տալիս, եւ այսպիսով կարծես լռելյայն քաջաւերում էր»²: Բայց այս խմբերից մի քանիսը, որոնք թափանցել էին Ալաշկերտ, համոզվելով, որ վաճառում ապստամբութիւն գոյութիւն չունի, վերադառնում են, որից հետո կասեցվում է մյուս խմբերի շարժը:

Սահմանն անցնելու փորձ է կատարում նաև Ռաֆֆու «Խենթ»-ի հերոս Վարդանի (Սամսոն Տեր-Պողոսյան) ղեկավարած ջոկատը, բայց սահմանից վերադառնում է, քանի որ Վանի Վարազա վանքի առաջնորդ Մկրտիչ Խրիմյանի (հետագայում՝ 1892-1907 թթ. ամենայն հայոց կաթողիկոս Խրիմյան Յայրիկ) սուրհանդակները հայտնում են, որ «Արևմտյան Յայաստանում այդ օրերին արտակարգ ոչինչ չի սպասվում»³:

«Արմենիա» թերթի համաձայն՝ Երկիր անցնելու նպատակով 1881 թ. Կարսի մարզում և Երևանի նահանգում կազմավորվում են «բաւական մեծ թուով հայ կամաւորների խմբեր», որոնցից «մի յառաջապահ խումբ յաջողեցաւ սահմանն անցնելով յառաջանալ մինչեւ Ալաշկերտ եւ հասնիլ Իւջ Քիլիսէ»: Բայց խմբապետը, տեսնելով, որ «Իրենց ծրագիրը երեւակայական է... աներեւութացաւ Իւջ Քիլիսէն՝ իր հետ տանելով խումբի պէտքերին համար յանձնուած մեծագումար փողերը՝ անօթի ու թշուառ վիճակի մէջ թողնելով կամաւորների այդ խումբը»⁴, որը տեղացի հայերի օգնությամբ վերադառնում է Իգդիր:

Այս խմբերի սահմանանցման մասին լուրերը տարածվել էին Արևմտյան Յայաստանի տարբեր շրջաններում, և արևմտահայ «մաս մը երիտասարդներ կը խորհէին երթալ միանալ այդ բանակին, բայց կատարելապէս վստահ չէին այդ լուրերու ստուգութեան մասին»⁵: Այնուամենայնիվ, այս լուրերը «քանի մը երիտասարդներու մտքին վրայ անչափ խորը ազդած էին, որ գիշերները քուններնին կորսնցուցած ...կը խորհրդակցէին գործնական քայլ մը անել դէպի յեղափոխութիւն»⁶: Այդ երիտասարդներից Խաչատուր Կերեկցյանը, Կարապետ Նշկյանը, Յակոբ Իշղալացյանը, Ալեքսան Էթելիկյանը, Յովհաննես Աստուրյանը և Եղիշե Թուրսունյանը մեկ տարի չանցած էրգրումուն հիմնում են «Պաշտպան հայրենյաց» գաղտնի կազմակերպութիւնը, որը կապեր է ստեղծում Թիֆլիսի արևելահայ գործիչների, այդ թվում՝ Բագրատ Նավասարդյանի, գեներալ Դմիտրի Տեր-Ասատրյանի հետ: Վերջինս նույնիսկ ռուսական բանակների կողմից զինված օգնության հույսեր էր ներշնչում Թիֆլիսից Կարին վերադարձող «Պաշտպան Յայրենյաց»-ի անդամ Կարապետ Նշկյանին⁷: Նման հույսերը, անշուշտ, երազանքից այն կողմ չէին կարող անցնել, քանի որ Ռուսաստանին Արևմտյան Յայաստանը այդ պահին չէր հետաքրքրում: Բայց այն փաստը, որ արևելահայութիւնն իր ազդեցութիւնն էր ունենում արևմտահայութեան վրա,

¹ Նույն տեղում, էջ 178:

² Գ. Այվազյան, Ալեքսանդրապոլի հասարակական – քաղաքական կյանքը 1860-80-ական թվականներին (ատենախոսութիւն), Եր., 2010, էջ 122:

³ Ռ. Փ. Յովհաննիսյան, Արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումները և Կարինի «Պաշտպան Յայրենյաց» կազմակերպութիւնը, Եր., 1965, էջ 237:

⁴ «Արմենիա», ազգային-քաղաքական լրագիր, խմբ. Մ. Փորթուգալեան, Մարտի, յունուարի 10, 1891, թիւ 39:

⁵ Յ. Մ. Նշկեան, Առաջին կայծերը. էջ մը Կարնոյ գարթօճքէն, 1930, էջ 113:

⁶ Նույն տեղում, էջ 115:

⁷ Տէն Ռ. Փ. Յովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 300:

ապացուցում է, որ անտեղի չէին արևելահայ երիտասարդության՝ արևմտահայությանը ոգևորելու և պայքարի կոչելու հույսերը:

Պետք է նշել, որ շարժմանը մասնակցում էին ինչպես գյուղացիներ, արհեստավորներ, այնպես էլ՝ բուրժուական վերնախավի ներկայացուցիչներ:

Կովկասահայերի մեջ սկսված այս շարժումները չէին վրիպում ցարական իշխանությունների աչքից, որոնք դրանք արգելելու միջոցներ էին ձեռնարկում: Այսպես, պետական քարտուղար Գիրսին ուղղված 1880 թ. հոկտեմբերի 8-ի թվակիր նամակում անդրադառնալով Արևմտյան Հայաստան անցնելու կովկասահայերի փորձերին՝ Կովկասի փոխարքա, իշխան Միխայիլ Նիկոլակիչը դրանք կանխելու հրաման է տալիս. «Իմ կողմից առաջարկված է տեղական իշխանություններին՝ ամենախիստ միջոցառումները ձեռք առնել թույլ չտալու նման անձնավորություններին անցնելու սահմանից այն կողմ»¹:

Այնուհետև կարծես թե որոշ ժամանակ դադարում է մեծաթիվ խմբերով երկիր անցնելու շարժումը: Հետագա տարիներին երկիր են անցնում անհատ գործիչներ կամ մի քանի հոգուց բաղկացած խմբեր:

1881 թ. «Հայասեր-Ազգասեր» խմբակի հանձնարարությամբ երկիրն ուսումնասիրելու նպատակով Արևմտյան Հայաստան է անցնում դարալագյազցի Տեր-Գրիգորը (Խոսրով բիձա): Նրան հաջորդում է գանձակեցի Կարապետ Փիլիպոսյանը, որը կապեր է հաստատում Վանի «Սև Խաչ» կազմակերպության հետ, խոստանում սահմանից զենք անցկացնել ու հասցնել «Ձինակիր» խմբին²: 1883 թ. օգոստոսին Արսեն Թոխմախյանի հետ երկիր են անցնում և Վարագա վանքի առաջնորդ Մկրտիչ Խրիմյանի հանձնարարականով բեղուն գործունեություն ծավալում Հայկ Օննիկը (Հայկ Մելիք-Դադյան), Տիգրան Փիրումյանը, Սանդալը (Ալեքսանդր Պետրոսյան): Վերջինս, սակայն, դժվարություններին չդիմանալով, շուտով վերադառնում է Թիֆլիս: 1880-ական թթ. կեսերին երկիր են անցնում նաև Բագրատ Թավաքյանը (Ձաքի), Լևոն Սարգսյանը, Ղարա-Մելիքը (Բարսեղ Մելիք-Գրիգորյան), Մկրտիչ Ղազարյանը և ուրիշներ: Նրանք երկիր «կ'երթային թիրքական կամ քրտական տարազով» կամ «որպես պարզ ուխտաւորներ Մշոյ սբ. Կարապետի, ամիսներով կը շրջէին, կը դիտէին երկիրը, ժողովուրդը, անցուդարձը, եւ կը վերադառնային, առանց շօշափելի հետք ձգելու ... Անոնց նպատակն էր արդէն՝ հետաքրքրութիւն յարուցանել կովկասահայերու մէջ դէպի թրքահայ ժողովուրդի վիճակը»³, - գրում է Մ. Վարանդյանը:

«Դեպի երկիր» գաղափարախոսությունը և Օսմանյան կայսրության դաժան լծից արևմտահայերին ազատագրելու տենչը շուտով հանգեցնում են հեղափոխական կազմակերպությունների առաջացմանը ինչպես Կարսում, այնպես էլ Կաղզվանում և Ալաշկերտի գյուղերում: Կարսում 1885 թ. թերևս առաջին հեղափոխական կազմակերպության մասին հիշատակվում է Ատրպետի հուշերում, ուր նշվում է Կարսի նահանգապետ զեներալ Տոմիչին այդ կազմակերպության մասին տրված զեկուցման մասին և ավելացվում, որ «բարեբախտութիւն էր, որ միայն մի կօպերատիւի ցուցակն էր յայտնել, այնքան զաղտնի էր, որ նոյնիսկ ընկերներից շատերը չէին էլ հետաքրքրուել նանրամասնութիւնների մէջ ծանօթանալ»⁴:

¹ Մ. Գ. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թյուրքական բռնապետության դեմ 1850-1870 թթ., էջ 175:

² Տեն Բ. Ղազարյան, Հայ ժողովրդի ցեղասպանությունն Օսմանյան կայսրությունում 1890-1922 թթ., հատ. I, (երկրորդ, վերամշակված հրատարակություն), Եր., 2007, էջ 540:

³ Մ. Վարանդեան, Գ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, Երեւան, 1992, էջ 51:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 2, գ. 7, ք. 14:

Միևնույն ժամանակ, Սկրտիչ Սարյանի և Հարություն Տեր-Մարտիրոսյանի (Հունո) նախածեռնությամբ Ալաշկերտի թոփրակկալե գյուղում ստեղծվում է մի հեղափոխական մարմին, որի առաջին ժողովում որոշվում է Ալաշկերտի մյուս «գիւղերում եւս ստեղծել յեղափոխական մարմիններ եւ ժողովուրդը պատրաստել ինքնապաշտպանութեան համար»: Անմիջապես շրջիկ-քարոզիչներ են ուղարկվում «Ալաշկերտի հայաբնակ գիւղերը՝ յեղափոխական աշխատանքներ սկսելու համար»¹: Հեղափոխական մարմինը հաջողությամբ կապ է հաստատում շրջանի բոլոր հայկական գյուղերի վստահելի անձանց հետ, բայց որպեսզի իր գործունեությունը կառավարությունից գաղտնի մնա, որոշվում է մարմնի անդամներին՝ որպես ժողովրդի ներկայացուցիչների ընտրել տալ Ալաշկերտի հայկական գյուղերում: Այսպիսով, գործիչները «թէ հեղինակութիւն ու դիրք կ'ունենային, թէ կառավարութեան վստահութիւնը շահած կ'լինէին ու կասկածներից զերծ կ'մնային»²:

Այս ծրագիրը հաջողությամբ իրագործվում է Ալաշկերտի շրջանի Խաչլու, Խոցաբեկ, Ջետկան, Մոլլա Սուլեյման, Խաստուր, Չլկանի, Եղնի թափա, Աշխալի, Ահմատ, Թոփրակկալե, Դալի-բաբա և այլ գյուղերում, որոնց հեղափոխական մարմնի անդամները դառնում են նաև կառավարության պաշտոնյաներ, սակայն դրանց մի մասը հետագայում բացահայտվում է³:

1885-1886 թթ. Հունոն Ալաշկերտից անցնում է Իգդիր, ապա՝ Կաղզվան և այնտեղ ևս հեղափոխական քարոզչություն իրականացնում՝ այդ շրջաններում կապեր հաստատելով Բագրատ Թավաքյանի (Ջաքի), բժիշկ Կաճաճյանի և Ջաքար Ալոյանի հետ: Այնուհետև Հունոն մշտական բնակություն է հաստատում Ալաշկերտի Խոհարեկ գյուղում⁴:

Սարգիս Հայկունու և Բարսեղ աղա Ջաքարյանի եռանդուն ջանքերի շնորհիվ հեղափոխական մարմին է կազմավորվում նաև Ղարաքիլիսայում:

1889 թ. գարնանը Հունոն Ալաշկերտում կազմավորում է իր խումբը, որի մեջ են մտնում նաև Արամայիս Ազնավուրյանը, Բադոն և Ալիկը: «Յունոյի խմբի կազմակերպութեան նպատակների մասին ես որոշ բան ասել չեմ կարող, - գրում է Ա. Ազնավուրյանը, - նախ այն պատճառով, որ այդ ժամանակ յեղափոխական մարմնի կարգադրութիւններն ու նպատակները խիստ գաղտնի էին պահուում ամենքից, երկրորդ՝ մենք դեռ նորելուկ երիտասարդներ էինք եւ մեզ շատ էլ հաշվի չէին առնում...: Բայց, երբ մի յետադարձ հայեացք եմ ձգում խմբի կազմութեան օրերի յեղափոխական եռուզեռի, մանավանդ ժողովրդի մէջ դէպի յեղափոխականն ու զենքը արթնացած հետաքրքրութեան վրայ, գալիս եմ այն եզրակացութեան, որ Յունոյի խմբի կազմելու գաղափարը Ալաշկերտի յեղափոխական մարմինը յղացել էր պարզապէս բավարարելու համար ժողովրդի մէջ արթնացած այդ տրամադրութիւնները, եւ ահա մենք՝ նորելուկ երիտասարդներս, Յունոյի խմբի մէջ, զինուած 200-ական փամփուլտներով, ներկայացնում էինք ժողովրդին զէնքի փարած վերոյիշեալ հայի կենդանի պատկերը»⁵: Հունոյի այս խումբը Խաչլու գյուղից շարժվում է դէպի Ալաշկերտի հյուսիս-արևմտյան լեռնապարը: «Իմ տպաւորութիւնս այն էր, որ մի տեսակ յեղափոխական զորաշարժի փորձ էր արւում», - գրում է Ա. Ազնավուրյանը: Մոտ մեկ շաբաթ լեռներում զորավարժություններ անելուց հետո խումբը կրկին վերադառնում է Խաչլու գյուղը:

¹ Արամայիս Ազնավուրեանի յուշերը, գրի առաւ Ե. Հայրապետեան, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, աշուն, 1968, թիւ 3, էջ 62:

² Նույն տեղում, «Հայրենիք» ամսագիր, յուլիս, 1936, թիւ 9, էջ 104:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 104-105:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 106:

⁵ Նույն տեղում, օգոստոս, 1936, թիւ 10, էջ 77-78:

1889 թ. ընթացքում Կարսի գծով Կովկասից Երկիր են անցնում մի քանի փոքրիկ խմբեր, որոնցից առաջինը երեք հոգուց բաղկացած (Ռաֆայել Մովսիսյան, Ստեփան Սապահ-Գյուլյան, Ալեքսան) խումբն էր, որը հասնում է մինչև Մուշ: Երկրորդը բաղկացած էր խոհարարներից՝ «Վարդապետ» խաչատուր ղարաբաղցու ղեկավարությամբ, որը նույնպես հասնում է Մուշ, բայց խմբի անդամները ձերբակալվում են տեղական ժանդարմերիայի կողմից և հետագայում մեկ-մեկ վերադառնում Թիֆլիս¹: Երրորդ խումբը բաղկացած էր ախալցխացիներից, որոնք, Արդահան - Օլթի ճանապարհով անցնելով սահմանը, մտնում են Արևմտյան Հայաստան, ուր խումբը բաժանվում է երկու մասի: Մի մասն ուղևորվում է Մերդենեկ, իսկ մյուսը՝ Թավուքար գյուղ: Թավուքար անցած խումբը կողոպտում է ճանապարհին հանդիպած մահմեդական բնակչությանը, որի պատճառով ընդհարումներ են տեղի ունենում խմբի անդամների և տեղացիների միջև²:

1889 թ. վերջին Հունոն անհետանում է Ալաշկերտից առանց խմբի անդամներին տեղեկացնելու: Բայց նա կապ է պահպանում Ալաշկերտի հեղափոխական մարմնի հետ: 1890 թ. սկզբին Հունոյին և իր խմբի անդամներից Ա. Ազնավուրյանին և Ավիկին տեսնում ենք Կաղզվանում, ուր Հունոն նոր խումբ էր կազմում՝ ռուս-թուրքական սահմանն անցնելու ծրագրով: Այստեղ նրան աջակցում էին բժիշկներ Կաճաճյանն ու Մամիկոնյանը, տեղացիներից՝ Ջաքար Ասոյանը, նաև երգրունից այստեղ անցած երիտասարդ Արշակ Գավաֆյանը (ապագա նշանավոր հայդուկ Քեռին), որը ևս անդամագրվում է Հունոյի նորաստեղծ խմբին: Տղաներին մի շաբաթ անորոշության մեջ պահելուց հետո Հունոն նրանց հայտնում է, որ ինքը Ալաշկերտի հեղափոխական մարմնի կողմից նշանակվել է հրամանատար և իր խումբը վերակազմելուց ու լրացնելուց հետո պիտի առաջնորդի դեպի Մատռաբերդ: Խմբի անդամների թվում էին նաև բաբերդցի Հարություն աղա Սիրունյանը, նրա որդի Գրիգորը, Ղուկաս Տեր-Մինասյանը, ղարաբաղցի Արշակ Սարկինյանը և երկու վանեցի³: Կաղզվանում, ըստ Ս. Կուկունյանի խմբի ամբաստանագրի, Հունոյի խմբին է միանում նաև խնուսցի քաջ Արամի 12 հոգանոց խումբը⁴: Արշավախումբը, որի բոլոր անդամները զինված էին ռուսական «բերդանկա» հրացաններով, Կաղզվանից շարժվում է 1890 թ. ապրիլին: Խմբապետի օգնական է նշանակվում Հարություն Սիրունյանը: Հինգ ժամից խումբը հասնում է Թաքարինայի նշանավոր ժայռի ստորոտը: Այստեղ խումբը հաստատվում է Մատռաբերդ կոչվող ավերակ հին բերդում, որն ինքնապաշտպանության համար անառիկ դիրք ուներ, միաժամանակ «բոլոր ուղղութիւններով ճանապարհներ կային հեռանալու եւ նահանջելու կռուի ժամանակ»⁵, ինչը ևս նախատեսված էր Հունոյի ծրագրում՝ թշնամու վրա հարձակվելու փորձի անհաջողության դեպքում:

Մատուռ սարը գտնվում էր Կարսի շրջանի Խորասան գավառակում՝ Ալաշկերտի լեռնաշղթայի մեջ՝ թուրքական սահմանին մոտիկ: Մատուռին կից գտնվող տարածությունը 20 վերստ շրջագծով անմարդաբնակ էր, իսկ ստորոտին կար մայրիների անտառ⁶: Հունոյի 15-25 հոգանոց խումբը մեկ ու կես ամիս մարզվում է Մատռաբերդում, և ինչպես Ա. Ազնավուրյանն է վկայում, «Հունոն շարունակ

¹ Տե՛ս Ա. Ամուրեան, Յովսէփ Մովսիսեանի (Արգամ Պետրոսեան) յուշերը Կուկունեան արշաւախմբից, «Հայրենիք» ամսագիր, մարտ, 1934, թիւ 5, էջ 59:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 2, գ. 7, թ. 32:

³ Տե՛ս Ա. Ազնավուրեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, օգոստոս, 1936, թիւ 10, էջ 80-81:

⁴ Տե՛ս «Կուկունեան խմբի դատավարութիւնը (ամբաստանագիր)», «Դրօշակ», օրգան Յ. Յ. Դաշնակցութեան, ժընեւ, յուլիս-օգոստոս, 1912, թիւ 7-8:

⁵ Ա. Ազնավուրեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, օգոստոս, 1936, թիւ 10, էջ 82:

⁶ Տե՛ս Վ. Վալադեան, Հրոսակապետ Յունոն, «Հայրենիք» ամսագիր, ապրիլ, 1958, թիւ 4, էջ 44:

հրահանգում ու պատուիրում էր զգոյշ լինել, երբեք առիթ չտալ կռիւների որպէսզի թիրք եւ ռուս կառաւարութիւնների ուշադրութիւնը չհրաւիրէինք մեզ վրայ, մինչեւ որ մեր թիրք այդ լեռների վրայ այնքան կը ստուարանար, ու մենք այնքան կը մարզուէինք յեղափոխական կռիւների համար, որ հետագային անվարան կը կարողանայինք անցնել Սասուն»¹:

Սահմանի ռուսական հատվածի այս վայրերը գրավում էին Թուրքիայից եկող որսորդների ուշադրությունը: Այդ պատճառով խումբը մի քանի ընդհարումներ է ունենում քրդերի հետ, որի ժամանակ սպանվում են նաև հետախուզական նպատակով այստեղ եկած մի քանի թուրքեր: Ժայռերի վրա կատարված մարզանքները, տեղաշարժերն ու պարենի պակասը ուժասպառ են անում մարտիկներին: Այդ պատճառով Հունոն իր օգնական Հարություն աղա Սիրունյանին երկու զինվորների հետ ուղարկում է Կաղզվան՝ պարեն և փամփուշտ բերելու: Այստեղից Ֆարհատ Սարգսյանը և մի քանի ուրիշ երիտասարդներ, ուտելիք և փամփուշտներ վերցնելով, շտապում են Սատռաբերդ: Բայց նրանց ճանապարհը կտրում են թուրք-քրդական զինված ջոկատները: Կաղզվանից եկած խումբը, բեռը թողնելով ճանապարհին, ստիպված դիմում է փախուստի՝ դեպի յուրայինները: Սատռաբերդը պաշարում են երեք կողմից: Հակառակորդը առանց հսկողության է թողնում միայն բերդի արևմտյան մասը:

Առավոտից մինչև երեկո տևած հրաձգությունից հետո խումբը գիշերվա ժամը 12-ին շարժվում է դեպի արևմուտք: Խմբի ճակատագրով անհանգստացած կաղզվանցի գործիչները ռուսական ծառայության մեջ գտնվող թարգմանիչ Սերգեյ Տեր-Առաքելովից օգնություն են խնդրում: Նա գնդապետ Դրաչովի կարգադրությամբ ռուսական ծիավոր մի ջոկատով մեկնում է կռվի վայրը և հասցնում ոչնչացնել խմբի թողած գրություններն ու նամակները: Այնուհետև խումբը, որը հասցրել էր թաքնվել ռուս սահմանապահների տեսադաշտից, հաղթահարելով դժվարանցանելի ժայռերը, գոտիներով կապվելով, իջնում է ցած: Այդ ժամանակ ծանր վնասվածքներ են ստանում վանեցի երկու մարտիկներ: Իջնելով լեռներից՝ նրանք հանդիպում են Կաղզվանից օգնության եկողներին և նրանց օժանդակությամբ բարեհաջող վերադառնում են Կաղզվան, տեղավորում վիրավորներին և թաքնվում ոստիկանությունից²: Ահա այսպիսի տխուր վերջաբան է ունենում «Սատռաբերդի արշավանքը»: «Թշնամու դէն կռուելու ծարաւով ճանապարհուած խումբը վերադարձել էր մի ամիս յետոյ՝ տարտղնուած ու քայքայուած: Ցրիւ էին եկել խմբի բոլոր տղաները: Եւ գլուխն առնում, Կաղզվանից հեռանում է նաեւ խմբապետը՝ Յարութիւն աղան»³, - գրում է Վալադ Վալադյանը:

Սակայն ցարական ոստիկանությանը հաջողվում է ձերբակալել խմբի անդամներից մեկին, որի մոտ հայտնաբերվում է մի նամակ՝ գրված ալեքսանդրապոլցի մի քահանայի ձեռքով: Նամակի բովանդակությունից ոստիկանությունը եզրակացնում է, որ Կաղզվանի հոգևորականությունը ևս մասնակից է եղել այդ դեպքերին և «Ցուցաբերել է բոլոր անհրաժեշտ օգնությունը Սատուռյան գործի մասնակիցներին»⁴: Այլ փաստեր չունենալով՝ ցարական ոստիկանությունը շուտով փակում է «Սատուռյան» գործը, բայց սկսում է իր ուշադրության կենտրոնում պահել հայ հասարակության շրջանում ծավալվող իրադարձությունները:

¹ Ա. Ազնաուրեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, սեպտեմբեր, 1936, թիւ 11, էջ 115:

² Տես Գ. Խուրիդյան, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության ծնունդը, Եր., 2000, էջ 79:

³ Վ. Վալադեան, Քեռին, «Հայրենիք» ամսագիր, դեկտեմբեր, 1959, թիւ 12, էջ 52:

⁴ В. Тунян, Легенги и были: охранка и Армения XIX нач. – XX вв., Ер., 2008, с. 25.

1890 թ. սկզբին «ուխտավորների» անվան տակ Կարսի գծով Արևմտյան Չայաստան են անցնում նախ Եփրեմ Դավթյանը (հետագայում նշանավոր հեղափոխական Եփրեմ Խանը) և Չարխչյանը, իսկ որոշ ժամանակ անց Երևան-Իզդիր-Ալաշկերտ-Մանազկերտ-Մուշ երթուղով՝ Յովսեփ Արղությանը (Իշխան), Մարտիրոս Մարգարյանը (Սաֆո), Արշակ Բարխուդարյանը, Լևոն Սարգսյանը և Երվանդ Բաբերյանը (Ջալլադ): Նրանք հանդիպումներ են ունենում Մշո սուրբ Կարապետ վանքի վանահայր, Տարոնի հոգևոր առաջնորդ Ներսես վարդապետ Խարախանյանի և հայդուկապետ Արաբոյի (Առաքել, Ստեփանոս Մխիթարյան) հետ, որոնք խորհուրդ են տալիս խուսափել բացահայտ գործողություններից ու ապստամբական շարժումներից¹: «Պետք է Երկրի մեջ բազմացնել ինքնապաշտպանական ոյժերը, - ասել էին նրանք. - Դրսից հարկաւոր չեն մարդիկ, այլ միայն զենք եւ միջոցներ»: Տարոնի հոգևոր առաջնորդն «ուխտավորներին» խնդրել էր. «Յայտնել Կովկասի գործիչներին, որ առայժմ հայդուկային խմբեր չուղարկեն, այլ սպասեն աւելի յարմար ու պատեհ առիթի, որի մասին ինքը՝ առաջնորդը լուր պետք է ուղարկեր»²: Հետաքրքրական է այն փաստը, որ եթե «ուխտավորների» խմբի անդամներից Յովսեփ Արղությանը և Մարտիրոս Մարգարյանը հետագայում փորձում էին կասեցնել Սարգիս Կուկունյանի (Ավետիսյան) գլխավորած արշավանքը, ապա դրան հակառակ՝ Եփրեմ Դավթյանն ու Ջալլադը ընդգրկվում են Կուկունյանի արշավախմբում: 1890 թ. կազմավորվում և ռուս-թուրքական սահմանն է անցնում նաև ուսանող Սարգիս Կուկունյանի արշավախումբը: Ս. Կուկունյանի արշավախմբի նկարագրությունը համարելով առանձին ուսումնասիրության նյութ՝ այստեղ նշենք միայն, որ մոտ 85 հոգանոց այդ խումբը ռազմական տեսակետից անհաջող վերջաբան ունեցավ. խմբի մի մասը սահմանին ձերբակալվեց ռուսական իշխանությունների կողմից, իսկ մյուս մասը ցրվեց Կարսի մարզի տարբեր գյուղերում՝ խուսափելով ձերբակալությունից³:

Այսպիսով, անդրադառնալով 1880-ական թթ. Կարսի մարզից Երկիր անցած խմբերին ու արևմտահայ ազատագրական պայքարի վրա նրանց ունեցած ազդեցությանը, հանգում ենք հետևյալ եզրակացության՝

1. 1878-1880-ական թթ. Երկիր անցած խմբերն ու անհատները արևմտահայության շրջանում ունենում են որոշակի ազդեցություն՝ օսմանյան լծի դեմ ազատագրական պայքար մղելու առումով:
2. Համակվելով ազատագրական պայքարի գաղափարներով՝ Արևմտյան Չայաստանի տարբեր վայրերում առաջ են գալիս մի շարք հեղափոխական խմբակներ ու կազմակերպություններ, որոնք փորձում են կազմակերպել

¹ Տե՛ս Ռ. Սեւեան, Գ. Յ. Դ. առաջին գործիչներն ու հերոսները, «Հայրենիք» ամսագիր, սեպտեմբեր, 1937, թիւ 11, էջ 141:

² Ռ. Խան-Ազատ, Հայ հեղափոխականի յուշերից, «Հայրենիք» ամսագիր, դեկտեմբեր, 1927, թիւ 2, էջ 123:

³ Ս. Կուկունյանի գլխավորած արշավախմբի մասին տե՛ս «Կուկունեան խմբի դատաւարութիւնը», «Դրօշակ», 1912, թիւ 7-8, էջ 189-191, թիւ 11-12, էջ 280-282, նաև Ա. Ամուրեան, Յովսեփ Մովսիսեանի (Արզամ Պետրոսեան) յուշերը Կուկունեան արշաւախմբից, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1934, թիւ 1, էջ 116-125, թիւ 2, էջ 100-110, թիւ 4, էջ 79-89, թիւ 5, էջ 57-69, թիւ 6, էջ 108-123, թիւ 7, էջ 128-137, թիւ 8, էջ 97-107, թիւ 10, էջ 116-127, թիւ 11, էջ 106-127, թիւ 12, էջ 107-119, 1935, թիւ 3, էջ 91-114, նաև Արամայիս Ազնաւորեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1937, թիւ 4, էջ 144-149, թիւ 5, էջ 135-141, նաև Արամայիս (Տեր-Դանիելյան), Սարգիս Կուկունեան (կեանքն ու գործը), Դիւան Գ. Դաշնակցութեան, Բ. հատ., էջ 5-25, նաև Մ. Շաթիրեան, Հայոց հասարակական շարժումների պատմութիւնից, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, թիւ 5, էջ 27-39, թիւ 6, էջ 50-66, նաև Մ. Վարդանեան, Կուկունեանի արշաւանքի մասին, «Դրօշակ», Փարիզ, 1930, թիւ 5, էջ 132-135, թիւ 6-7, էջ 168-173, թիւ 10, էջ 246-248, նաև Վ. Վալադեան, Սարգիս Կուկունեանի արշաւանքը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1957, թիւ 9, էջ 1-9, թիւ 10, էջ 23-32, թիւ 11, էջ 38-50, թիւ 12, էջ 57-70, նաև Ս. Վրացեան, Կուկունեան արշաւանքը, «Յուշապատում Գ. Յ. Դաշնակցութեան (1890-1950 թթ.)», Բոստոն, 1950, էջ 272-279, նաև Գ. Խուրդինյան, Սարգիս Կուկունյան, «ԼԳԳ», 1989, թիւ 11, էջ 24-35, նաև Կ. Եղիազարյան, Արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժման սկզբնավորման դերը Սարգիս Կուկունյանի՝ որպէս ազատագրական պայքարի մվիրյալի ձևավորման գործում, «ԲՀԱ», 2009, թիւ 2, էջ 248-253, նաև նույնի՝ Սարգիս Կուկունյանը և նրա գլխավորած արշավանքը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2000, թիւ 1, էջ 69-84, նաև նույնի՝ Սարգիս Կուկունյանի խմբի դատավարությունը և նրա հետագա ճակատագիրը, «ԲՀԱ», 2006, թիւ 1, էջ 216-221, նաև նույնի՝ Սարգիս Կուկունյանի արշավանքը հայ ազգային-ազատագրական պայքարի խորապատկերում (ատենախոսություն), Երևան, 2009, 158 էջ:

արևմտահայության ինքնապաշտպանությունը թուրք և քուրդ հրոսակների հարձակումներից, իսկ մյուս կողմից կապեր են հաստատում արևելահայ հեղափոխական կազմակերպությունների ու խմբակների հետ՝ արևմտահայերին զինելու գործում ակնկալելով նաև նրանց աջակցությունը:

3. 1880-ական թթ. Երկիր անցած արևելահայ խմբերն ու անհատները լիովին չէին պատկերացնում ազատագրական պայքարի հետ կապված այն բոլոր դժվարություններն ու խոչընդոտները, որոնք ստիպված էին լինելու հաղթահարել իրենց պայքարի ճանապարհին՝ ինչպես զենքի ու զինամթերքի հայթայթման ու Երկիր փոխադրելու առումով, այնպես էլ ռուս-թուրքական համագործակցության արգելապատնեշի հաղթահարման գործում:
4. Երկիր անցած կամավորական խմբերը թուրքական իշխանությունների համար արևմտահայությանը նոր հալածանքների ու բռնաճնշումների ենթարկելու առիթ էր հանդիսանում, ինչն իր հերթին դժգոհությունների տեղիք էր տալիս վերջիններիս շրջանում:

РУССКО-ТУРЕЦКИЙ ГРАНИЦА ПРОШЕДШИЙ ПЕРВЫХ ДОБРОВОЛЬЧЕСКИЙ ГРУПП И ВЛИЯНИЕ НА ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ

КАРАПЕТ АКОПЯН

РЕЗЮМЕ

В 1880-е годы Карсской области сформированные и вошедшие в Западной Армении группы и личности в среде западных армян широко проповедуют идею освобождения, борьбы против Османского режима. Однако же, в 1880-е гг. вошедшие в Западной Армении восточные армянские группы и личности вообще не представляли всех этих трудностей и препятствий, которые потом вынуждены будут преодолеть в освободительной борьбе.

THE FIRST VOLUNTARY GROUPS PASSED TO RUSSIAN-TURKISH BORDER FROM AND THEIR INFLUENCE ON WESTERN ARMENIAN STRUGGLE FOR LIBERATION

КАКОВЯН КАРАПЕТ

Summary

In 1880s a number of Khars Region of groups and individuals were organized and went to Western Armenia. They widely propagated the Idea of inducing the struggle for liberation against Ottoman harness amidst Western Armenians. As a result, a number of revolutionary groups and organizations were formed in different parts of Western Armenia, which being got down to the work of arming and self-defencing of Western Armenians, expected as well the help of Eastern Armenia. However the Eastern Armenian groups and individuals coming to the country didn't imagine in full all the difficulties and obstacles that they would have to overcome on the way of struggle for liberation.

ԿԱՐԱՊԵՏ ՀԱԿՈՐՅԱՆ
ԵՊՀ Հայոց պատմության ամբիոնի հայցորդ
Հեռ. 093-03-58-02 կամ 0223-03-58-02